

İÇİNDEKİLER

Giriş 9

Birinci Bölüm

MERKEZÎ VE ÇEVRESEL HARAÇÇI KÜLTÜRLER	21
Avrupa-Merkezciliği Eleştiren Bir Kültür Kuramına Doğru	21
I. Avrupa ve Ortadoğu'da Haraççı İdeolojinin Oluşması	31
II. Kapitalizm Öncesinde Dünyanın Diğer Kültürel Alanlarında Haraççı Kültür	77

İkinci Bölüm

KAPİTALİZMİN KÜLTÜRÜ	87
Avrupa-Merkezciliğin Gündük Evrenselciliği ve Kültürcü İçe Kapanma	87
I. Metafiziğin Aşılması ve Dinin Yeniden Yorumlanması	94
II. Avrupa-Merkezli Kültürcülüğün Oluşumu	104
III. Var Olan Kapitalizmin Meydan Okuması Karşısında Marksizm	135
IV. Kültürcü Kaçış: Bölgecilik ve Köktencilik	142
V. Gerçekten Evrensel Bir Kültür İçin Temel Kavramlar	154

Üçüncü Bölüm

AVRUPA-MERKEZLİ OLMAYAN BİR TARİH GÖRÜŞÜ İÇİN	173
Avrupa-Merkezli Olmayan Bir Toplum Kuramı İçin	173
I. Gelişmiş Kapitalizm Öncesi Toplumun Evrensel Biçimi Olarak Haraççı Üretim Tarzı	174
II. Avrupa Feodalizmi, Çevresel Haraççı Tarz	189
III. Merkantilizm ve Kapitalizme Geçiş: Eşitsiz Gelişme, Benzersiz Avrupa Mucizesinin Anahtarı	195
IV. Avrupa-merkezcilik ve Kölecilik Tartışması	207
V. Avrupa-merkezcilik ve Ulus Kuramı	213

Dördüncü Bölüm

ÇAĞDAŞ DÜNYAYA İLİŞKİN AVRUPA-MERKEZLİ OLMAYAN BİR GÖRÜŞ	219
I. Fiilen Var Olan Kapitalizm ve Değerin Küreselleşmesi	219
II. Çağdaş Emperyalizmin Bunalımı	244
III. Bağlantıyı Kesmek ve Halkçı Ulusal Devlet	252

GİRİŞ

İki yüzyıl önce, Fransız Devrimi, çağcıl dünyanın değerler sistemini en iyi özetleyebilecek ilkeyi –Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik– ortaya koymuştu; bu formül, kapitalist toplumun bu doğrultuda sağladığı ilerlemelere rağmen, daha iyi bir gelecek umanlara esin kaynağı olmaya devam ediyor. Bugün bu yaklaşımı övmenin en iyi yolu, içeriğindeki zenginliğin hâlâ tüketilmemiş olduğunu göstermektir.

Bireysel özgürlük kavramı ile ondan kaynaklanan insan hakları kavramı, Rönesans'ın, Aydınlanma felsefesinin ve nihayet Fransız Devrimi'nin yarattığı kavramlardır. O döneme kadar, Avrupa'da olduğu gibi başka yörelerde de, ancak çoğul ya da kolektif özgürlükler söz konusuydu; kural olarak senyörün, kralın ya da imparatorun, sınır tanımaz mutlak yönetimi altındaki toplumu oluşturan çeşitli toplulukları korumak için tanınmış özgürlüklerdi bunlar. 1789 devrimcilerinin kafasındaki yeni bireysel özgürlük kavramı ise, özgürleştirmekten çok köleleştiren eski komünal özgürlüklerin kaldırılmasını gerektiriyordu. Daha sonra, kapitalizmden beklenen toplumsal dönüşümlerin yarattığı koşullar, işçi hareketini toplu örgütlenme hakkını kabul ettirmeye ve bu fazlaca tek yanlı değerlendirmeyi gözden geçirtmeye yöneltti. Aynı zamanda, toplumsal koşullandırmaları gizlemekte pek başarılı olmayan yüzeysel

bireyciliğin aşırılıkları da, kolektif kimliklerin yeniden güçlenmesini sağladı –bununla birlikte bu kimliklere sahip çıkan yaygın bölgeci tavırlar çok kez bulanık kaldı ve başka emellere oyuncak oldu. Öte yandan, süregiden kapitalizmin dünya ölçüsündeki durumu, söz konusu özgürlüğü tüm insanlığa ulaştıracak güçte olmadığını kanıtladığına göre, kolektif haklara karşı bireysel özgürlükleri savunmak çıkar yol değildir. Yukarıdaki formüldeki anlamıyla, tükenmez ve evrensel bir değer olan ve insanın varlığını niteleyen özgürlük, toplumlara ileri doğru nitel bir sıçrama yaptırtan yaratıcı bir güçtür. Özgürlüğün fethine giden yollar bir gün tümüyle katedilecek olsa da, henüz o noktada değiliz.

Eşitlik ve kardeşlik kavramları da taşıdıkları gizilgücü hâlâ tüketebilmiş değil. Hak eşitliği, bireyler, topluluklar ve halklar arasındaki gözle görülür eşitsizliklerin yarattığı sömürü ve baskıyı ortadan kaldırmıyor elbette. Bu bakımdan, fırsat eşitliğini koşulların eşitliğiyle özdeşleştiren söylemin, kurnazlığı açıkça sırttan bir oyun olduğu söylenebilir. Kardeşliğe gelince, bu kavramın da daha çok erkeklerin işine yaradığı ortada. Kuşkusuz Fransız Devrimi kısıtlı, doğduğu yer ve zamanla sınırlı bir devrim değildi. Babeuf'ü, Buonarotti'yi yaratmış olan, Eşitler komplosuyla sosyalist idealin yolunu açan Fransız Devrimi değil midir? Amerikan Devrimi'nin göze alamadığını gerçekleştirerek köleliği kaldıran ve böylece hedeflerine evrensel bir çağrı boyutu kazandıran gene Fransız Devrimi olmamış mıdır?¹

Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik, günümüzde Demokrasi, Toplumsal Eşitlik, İnsancıl Evrenselcilik kavramlarıyla ifade ediliyor ve bunların geri dönmemecesine gerçekleştirildikleri-

1 Yves Benot, *La révolution française et l'esclavage* (Fransız Devrimi ve Kölelik), La Découverte, 1988.

ni söylemek zordur. Peki, hiç değilse, bu ülküleri artan ölçüde gerçekleştirmeyi hedef alan bir geleceğin kapılarını açabilecek kavramsal anahtarlarımıza sahip miyiz?

Bu kitapta bu sorunu tartışmaya çalışacağız; ama sorunun bütün yönlerini değil de, içlerinden birini, savunulan değerlerin evrenselliği boyutunu ele alacağız. Demek ki bu kitapta *Avrupa-merkezcilik*, yani çağcıl toplumsal ideoloji ve kuramın bize sunduğu güdük evrensellik önerileri tartışılacak.

Avrupa-merkezciliğin bir eleştirisini yapma tasarısı, ancak kapitalizmin, hem tüm insan toplumlarının evriminin bilimsel bir açıklamasını (ve aynı kavramsal sistem yardımıyla farklı gelişimlerin açıklamasını) ortaya koyma, hem de tüm insanlığa seslenecek bir gelecek tasarısı hazırlama çifte anlamında, gerçek bir nesnel evrensellik gereksinimi yarattığı kabul edilirse anlamlıdır.

Bu iddianın karşısında üç farklı tutum yer aldığına göre, demek ki herkes aynı fikirde değil.

Bazılarına göre –bunlar tahmin edilenden daha kalabalık– evrenselcilik gereksiz bir şeydir. Bölgecilik yanlılarının savunduğu “farklı olma hakkı” ve kendi kültürünün üstünlüğü inancısı, sorunu geçersiz kılmaktadır. Bu tavır toplum kuramının birbirinden farklı sayısız alana bölünmesini ve bu alanlardan her birinde pragmatizmin egemen olmasını doğal ve kaçınılmaz bir şey sayar. “Kültürcü” olarak nitelediğim bu tavırları reddettiğimi gizleyecek değilim; Avrupa-merkezci tavırlarıyla övünenlerde olduğu kadar, sözde kendine özgü ve değişmez değerlere dayanan bir geleceği savundukları için “Batılılaşma”yı reddedenlerde de aynı “kültürcü” tutum vardır. Dolayısıyla yerimi belirlemek gerekirse, Aydınlanma felsefesinin benimsediği ilerlemeci değerlerin evrenselliğini savunan ideolojik alanda saf tutmuş bulunuyorum.

Egemen Avrupa-merkezci akımı temsil edenlere göreyse, sorunun cevabını Avrupa çoktan vermiştir. Dolayısıyla onların sloganı “var olan dünyaların en iyisi olan Batı’yı izleyiniz”dir. Liberal ütopya ve onun mucize reçetesi (pazar+demokrasi), Batı’da her zaman egemen olmuş bakış açısının günümüzde yaygın olan içler acısı bir sürümünden başka bir şey değildir. Kitle iletişim araçlarından gördüğü büyük ilgi ona bilimsel bir değer tanımamız gerektiğini değil, olsa olsa Batı düşüncesinin içine düştüğü bunalımın derinliğini gösterir. Çünkü süregiden kapitalizmin ne olduğunu anlamaktan inatla kaçan bu bakış açısının peşine düşülecek bir yanı bulunmadığı gibi, bu sistemin kurbanları da ondan yüz çevirmişlerdir. Hatta bu bakış açısının, savunduğu sistemin temellerini tartışmaya açmadıkça düpedüz olanaksız olduğu söylenebilir. Buna koşut olarak, sosyalist adı verilen bir bakış açısı, birkaç on yıl süresince bizi kapitalist sömürünün özgürlük, eşitlik, kardeşlik değerlerine koyduğu sınırların artık aşıldığına ya da aşılmak üzere olduğuna inandırmaya çalıştı. Var olan sosyalizm hakkında bildiklerimiz, bizi en hafif deyişle daha alçakgönüllü olmaya zorluyor. Dolayısıyla tarihe bir “son” koyan bu bakış açılarında karşı, ister Fransız Devrimi’ni (ya da Batı’nın ileri ülkelerindeki sanayileşmiş ve demokratik kapitalist uygarlığın son başarılarını), ister Marksizmi (ya da SSCB’den Çin’e kadar, ondan esinlenmiş ülkelerin başarılarını) varış noktası olarak belirle-sinler, eleştirel bir bakış öneriyorum.

Demek ki kendimizi üçüncü grup içinde değerlendiriyoruz; bizim gibi düşünenler ciddi bir açmaz içinde bulunduğumuza ve bunun tartışılması gerektiğine inanıyor. Bu tavrın temelinde tarihin hiçbir zaman sona ermediği, şimdi’yi aşmaya yönelen hareketin, kurulu düzeni korumaya çalışan tutucu güçlerce

her an engellendiği inancı vardır. İdeolojik biçimler –özellikle de Avrupa-merkezciliğin ideolojik biçimleri– ve toplumsal kuram önerileri, görmezden gelinemeyecek bir karşıtlık içinde bulunur.

Evrenselcilik fikrinin tarihi Aydınlanma felsefesinden çok önce başlamış ve ondan sonra da devam etmiştir. Dünyanın bizim içinde yaşadığımız bölgesinde, evrenselcilik fikrinin birbirini izleyen beş aşamada belirginleştiğini göstermeye çalışacağım. Söz konusu aşamalar Helenizm, Hıristiyanlık, İslamiyet, Aydınlanma felsefesi, sosyalizm ve Marksizmdir. İlk üç aşama evrenselcilik fikrinin görkemli tarihöncesini oluşturur; bu dönem boyunca, onu izleyen iki aşamada özgürlük, eşitlik, kardeşlik doğrultusunda geliyecek olan, evrensel bir varlık olarak insanoğlu kavramı işlenir. Ancak bu tarih, Hegelci tarzda İdea'nın gelişiminin tarihi değildir. Evrenselcilik kavramı tek egemen kavram olmadığı gibi, toplumu hep birlikte yöneten öteki kavramlardan da ayrı düşünülemez. Üretici güçlerin gelişimi ve toplumsal biçimler, söz konusu değerlerin içinde yer aldıkları ideolojilere somut içeriklerini kazandırır ve bunların çelişkilerini ve tarihsel sınırlarını belirler. Örneğin Helenizm, Hıristiyanlık ve İslamiyet, söz konusu yöredeki haraççı toplumların metafiziğini ortaya koyar ve ölümsüz olduğu öne sürülen ruhun ahlaksal sorumluluğuyla sınırlı, evrensel ama tek boyutlu bir insan kavramı dile getirir. Yine örneğin Aydınlanma felsefesi, Fransız Devrimi'nin uygarlık ilkelerine zemin hazırlar, ama bunların yayılımını var olan kapitalist dünyayla sınırlar. Gene bunun gibi, ütopyacı, Marksist ya da olabilirlikçi sosyalizmler, kapitalist gerçekliği aşmayı amaçlayan eleştirilerden hareket eder ve bu çerçevede yeni özgürlük, eşitlik, evrensel kardeşlik anlayışları önerir. Her yeni aşama bir öncekini si-

lip atmaz, onu aşmak üzere kendine katar. Bilimci önyargının aksine, Aydınlanmacılar ve Marksizm, metafizik kaygıyı yok saymaz, yalnızca onun yerini tartışmaya açar. Kaldı ki bu tarihsel gelişme, toplumun kuramsal kavranışındaki ilerlemenin akışıyla sınırlı değildir; ister Locke'a, ister Marx'a ait olsun, her zaman kısmi olma özelliğini taşıyan kuramlar tartışmalı, hatta hiç değilse kısmen yanlış olmaktan kurtulamaz. Bu durum çok zaman sanıldığı kadar önemli değildir, çünkü her aşama sadece bir geriye dönüşü olanaksız kılan yeni bir sayfa açar; ne türden olursa olsun kültürcü bölgecilikleri reddedişimizin sebebi de budur.

Avrupa-merkezcilik bu kültürcülüklerden biridir: Farklı halkların birbirine indirgenmesi olanaksız tarihsel gelişmelerini biçimlendiren kültürel değişmezler bulunduğuna inanır. İnsanlığın evriminin muhtemel genel yasalarını ortaya çıkarma gibi bir kaygısı bulunmadığına göre, evrenselciliğe karşıdır. Gene de kendini bir evrenselcilik olarak sunar, çünkü zamanımızın dayattığı sorunlar karşısında tek çıkış yolunun Batı modelini taklit etmekten geçtiğini savunur.

Avrupa-merkezcilik Batıların başkalarına ilişkin önyargılarının, yanılgılarının ve bilgisizliklerinin toplamı değildir. Kaldı ki bunlar, Avrupalı olmayan halkların Batılarına ilişkin önyargılarından daha katmerli de değildir. Dolayısıyla Avrupa-merkezcilik, gezegenimizde yaşayan hiçbir halkın tam anlamıyla kurtulamadığı sınırlı bakış açısına tanıklık eden sıradan bir kavim-merkezcilik (*ethnocentrisme*) değildir. Kökenleri Rönesans'tan geriye uzanmayan ve XIX. yüzyılda yaygınlık kazanan, özgül olarak çağımıza ait bir olgudur. Bu anlamda, çağcıl kapitalist dünyanın kültürünün ve ideolojisinin bir boyutunu oluşturur.

Avrupa-merkezcilik, evrensel tutarlılığı ve gerçeği bir bütün olarak kavrama kaygısıyla, toplum kuramının aydınlatmaya çalıştığı sorunlar bütününe yorumlamak için gerekli anahtarları sağlama iddiasını taşıyan bir toplumsal kuram değildir. Egemen ideolojilerin ve toplumsal kuramların çoğunda göze çarpan bir çarpıtmadan, ama sistemli ve önemli bir çarpıtmadan başka bir şey değildir. Başka bir deyişle, Avrupa-merkezcilik bir paradigmadır ve tüm paradigmlar gibi, çok zaman sözde kesinliklerin ve sağduyunun bulanık ortamında kendiliğinden iş görür. Bu nedenle Avrupa-merkezcilik çeşitli biçimlerde ortaya çıkabilir: Toplu iletişim araçlarının sıradanlaştırdığı basmakalıp fikirlerde olduğu kadar, toplum biliminin çeşitli alanlarındaki uzmanların bilgince deyimlemelerinde de kendini gösterebilir.

Demek ki Avrupa-merkezciliğin eleştirisine girişmek, “Batı kültürünü sorguya çekmek” değil, güdük evrenselciliğinin nedenlerini anlamak için bu kültürün ulaştığı sınırları ortaya çıkarmaya çalışmaktır. Dolayısıyla, tarihin yarattığı Batılı boyutundan ayrı düşünülemez kapitalist ideolojinin bir eleştirisine girişmektir. Aynı zamanda, Üçüncü Dünya kültürçülüğünün “tersinden Avrupa-merkezciliği”nin çıkmazlarını da bir o kadar eleştirmektir. Nihayet ve aynı zamanda, sosyalizmin ve Marksizmin sınırlarını belirlemek, kapitalist ideolojinin güdük evrenselciliğini ne ölçüde aşabildiğini, kendi Batı-merkezci çarpıtmalarıyla ne ölçüde sınırlandırılmış kaldığını, bu sınırların ötesine geçme gizilgücüne ne ölçüde sahip olduğunu tartışmaktır. Avrupa-merkezciliğin eleştirisine girişmek, özgürlük, eşitlik, kardeşlik değerlerini geliştirecek sosyalist bir geleceğe açık bir tarih anlayışını benimsemektir.

Konuya çeşitli tarzda yaklaşmak mümkün: Bir yaklaşım tarzı, Avrupa-merkezciliği farklı dışavurumları çerçevesinde

ele almak ve bunlardan her birine özgü yanılgıları ortaya koymak olabilir. Bu durumda, söz konusu dışavurumlara ait farklı ifade alanlarını belirlemek gerekecektir.

Bunlardan biri çağdaş dünyanın ve siyaset sorunlarının toplu iletişim araçlarında sunulma biçiminin eleştirisi olabilir. Bu tür bir tasarı bazı büyük gazeteleri ve televizyon programlarını sistemli bir şekilde inceleyecek bir ekibin çalışmasını gerektirir. Böyle bir çalışma, bildiğim kadarıyla yapılmadı, oysa buna değerdi. Ama burada niyetimiz böyle bir şeye girişmek değil.²

Çağcıl kültürün başka alanları da bu şekilde çözümlenebilir. Büyük bir talih eseri olarak, bu amaca yönelik bazı değerli çalışmalar yapılmış durumda. Sözgelimi Edward Said, Doğuculuğun (oryantalizm) yol açtığı Avrupa-merkezli çarpıtmanın mükemmel bir çözümlenmesini kaleme aldı.³ Aynı şekilde, Martin Bernal'in, "Hellenomani"nin ve Batı'nın atası Yunanistan efsanesinin nasıl ortaya çıktığını derinlemesine çözümlenen bir çalışması var.⁴ Ayrıca ırkçılığın çeşitli biçimlerini irdeleyen pek çok eleştirel çalışma bulunuyor. Bütün bu önemli çalışmaların katkılarından elbette biz de yararlanacağız.

Bizim de benimsediğimiz ikinci yaklaşım tarzı ise, bütün bu kısmi katkıların ötesine geçerek Avrupa-merkezciliği kapitalizmin genel ideolojik yapısı içine oturtmak üzere doğrudan eleştirmektir. Buna göre, Avrupa-merkezli boyutun karşılıklı geldiği meşrulaştırma işlevlerinin yanı sıra, bu işlevlerin var olan gerçek kapitalizmin yapısını gizlemeye ve onun çelişkilere

2 Samir Amin, *Eurocentrisme et politique* (Avrupa-merkezcilik ve Siyaset), IFDA Dosya no: 65, 1988, Cenevre.

3 Edward Said, *L'Orientalisme* (Oryantalizm), Seuil, 1980.

4 Martin Bernal, *Black Athena, The Afro-Asiatic Roots of Classical Civilisation* (Kara Athena, Klasik Uygarlığın Afrika-Asya Kökenleri), Free Association Books, Londra, 1987.